

Református Szemle

Az Erdélyi Református Egyházkerület,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és az Evangélikus–Lutheránus Egyház
hivatalos lapja

Száztizennegyedik évfolyam
2018. március–április

2

Református Szemle

Alapítás: 1907

Kéthavonta megjelenő teológiai tudományos folyóirat

Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa

FŐSZERKESZTŐ

Dr. ADORJÁNI ZOLTÁN

e-mail: adorjani@proteo.hu, tel.: 0744-989-052

FELELŐS SZERKESZTŐ

Dr. Dr. h. c. BUZOGÁNY DEZSŐ

e-mail: buzogany@proteo.hu, tel.: 0744-254-208

MUNKATÁRSAK

Dr. Balogh Csaba

Dr. Dr. h. c. Geréb Zsolt

Dr. Kolumbán Vilmos József

Drd. Benkő Tímea

Dr. Molnár János

Dr. Pásztori-Kupán István

Dr. Visky S. Béla

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

THEOLOGIA BIBLICA

Dr. Marjovszky Tibor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA PRACTICA

Dr. Fekete Károly (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

Dr. Fekete Csaba (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Dr. Dr. h. c. Szűcs Ferenc (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – HU)

Dr. Dr. h. c. Fazakas Sándor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

HISTORIA ECCLESIAE

Dr. Dienes Dénes (Sárospataki Református Hittudományi Akadémia – HU)

Dr. Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam – NL)

ISSN 0254-4458

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 400079 Kolozsvár, Király utca (str. I. C. Brătianu) 51. sz.

Telefon: 0264-592-453

Bankszámla: BCR Cluj – RO66RNCB0106026604570001

Megrendelés: e-mail: iratterjesztes@reformatus.ro

Kéziratokat nem őrünk meg, és nem küldünk vissza

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület Mészótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában

THEOLOGIA BIBLICA

- Béres Levente: *Bizonyítható-e történetileg Jézus feltámadása?*
Nicholas Thomas Wright szemléletének bemutatása.....133

THEOLOGIA SYSTEMATICA

- Kulcsár Árpád: *A párbeszéd szüntelen aktualitása.*
A teremtés kérdése a teológiában és a természettudományokban. Ravasz László színtézise..... 170

HISTORIA ECCLESIAE

- Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*.....194
Aalders, Maarten J.: *Útban Trianon felé. A holland egyházak magatartása* 203

VARIA

Bibliopolium

- Bányai László: *Kovács Lőrinc: Az egyház a jóléti világban. Gondolatok a református egyház
szolgálatáról az emigrációban*.....220

Novum

- Doktori címet szerzett Márton János-Miklós*224
Márton János-Miklós: *A Megváltó csodáinak öszövétségi háttere. Összefoglalás*224
Benyik György: *Elhunyt Joachim Gnilka (1928. dec. 8. – 2018. jan. 15.)*.....244
Adorjáni Zoltán: *A hajdani Franekerai Egyetem 16–17. századi nyomtatványainak kiállítása*245
Adorjáni Zoltán: *A Romániai Biblikusok Egyesületének szimpóziuma, 2018. február 23.*247

Reformed Review – Reformierte Rundschau – Revue Réformée

THEOLOGIA BIBLICA

- Levente Béres: *Is It Possible to Verify Historically the Resurrection of Jesus? A Presentation of the Viewpoint of Nicholas Thomas Wright*
Ist die Auferstehung Jesu geschichtlich zu beweisen? Darstellung Nicholas Thomas Wright's Anschauung
Peut-on attester historiquement la résurrection de Jésus? L'interprétation de N. T. Wright133

THEOLOGIA SYSTEMATICA

- Árpád Kulcsár: *The Timely Character of Dialogue. The Problem of Creation in Theology and Natural Sciences. The Synthesis of László Ravasz*
Unaufhörliche Aktualität des Dialogs. Die Frage der Schöpfung in der Theologie und in den Naturwissenschaften. Die Synthese von László Ravasz
L'actualité permanente du dialogue: la création dans la théologie et la science naturelle.
La synthèse de László Ravasz.....170

HISTORIA ECCLESIAE

- Vilmos József Kolumbán: *The Letters of Zsigmond Eperjesi and Máté Keresztes. A Source Edition*
Briefe von Zsigmond Eperjesi und Máté Keresztes. Quellenpublikation
Lettres de Zsigmond Eperjesi et Máté Keresztes. Sources.....194
- Aalders, Maarten J.: *On the Way to Trianon. The Standpoint of the Churches in the Netherlands*
Unterwegs nach Trianon. Stellungnahme der holländischen Kirchen
Vers le Traité de Trianon. La position des églises hollandaises..... 203

VARIA

Bibliopolium

- László Bányai: *Lőrinc Kovács: The Church in a Welfare World. Thoughts on the Service of the Reformed Church in the Emigration*
Lőrinc Kovács: Die Kirche in der Wohlstandswelt. Gedanken über den Dienst der reformierten Kirche in der Emigration
Lőrinc Kovács: L'église dans la société de bien-être. Réflexions sur la mission de l'église réformée dans les conditions de l'immigration..... 220

Novum

- János-Miklós Márton *Has Received His PhD*
Dokortitel für János-Miklós Márton
János-Miklós Márton a obtenu le titre de docteur en théologie.....224
- János-Miklós Márton: *The background of our Savior miracle's in the Old Testament. Summary*
János-Miklós Márton: *Alltestamentlicher Hintergrund der Wunder des Heilands.*
Zusammenfassung
János-Miklós Márton: *Le contexte vétérotestamentaire des miracles de Jésus. Résumé*.....224
- György Benyik: *An Obituary of Gnülka Joachim (1928– 2018)*
Gnülka Joachim ist verstorben (1928– 2018)
Gnülka Joachim (1928– 2018) est décédé.....244
- Zoltán Adorjáni: *An Exposition of 16-17th Century Printed Materials of the Old University of Franeker*
Ausstellung von Drucksorten der ehemaligen Franeker Universität aus den 16. und 17. Jahrhunderten
Exposition des imprimés de L'université de Franeker au 16-17ième siècle245
- Zoltán Adorjáni: *The Symposium of the Romanian Union of Bibliocists, 23 February 2018*
Symposion des Biblikervereins in Rumänien, 23. Februar 2018
Le symposium de la Société des Théologiens Bibliques de Roumanie, le 23 février 2018.....247

HISTORIA ECCLESIAE

Kolumbán Vilmos József*

Kolozsvár

Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele

Forrásközlés

Az 1791. évi küküllővári zsinaton határozatban tiltották meg Endemann Sámuel németországi egyetemi tanár tankönyveinek erdélyi használatát.¹ Az ügynek semmiféle előzménye nem volt, a két hazai érintett tanár, Zilahi Sebes János és Bodola János pedig meglepődve vette tudomásul a zsinat határozatát.² Mindketten hosszú levelet írtak a maguk megmentésére, amelyben elutasították az eretnesség vádját, és procedurális hibák elkövetésével vádolták a zsinatot. Egyetértettek abban is, hogy Endemann Sámuel a református ortodoxia kiemelkedő teológusa volt, akinek igazhitűségét sem Németországban, sem máshol nem kérdőjelezték meg, viszont elismerték, hogy teológiai rendszerében olyan kérdésekkel is foglalkozott, illetve olyan válaszokat adott, amelyek eltértek a hagyományos református hitvallási iratoktól. Mindketten felháborodással vették tudomásul a zsinat jegyzőkönyvében megfogalmazott vádpontokat, amelyek szerint Endemann tankönyve és az annak alapján tanító két tanár pelagianizmust, arminianizmust és szocinianizmust hirdet. A vádpontok meglehetősen tágas értelmezési lehetősége, ugyanakkor azoknak súlyossága az erdélyi refor-

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelképásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete.

Az itt közölt tanulmány az MTA Bolyai János Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ „Szívbeli megütődéssel adatik tudtára a Generalis Szent Synodusnak, hogy a nagyenyedi és udvarhelyi oskolában olly theológia tanítatik (mellynek auctora Endemann Sámuel, melly nyomtatott az 1777-dik esztendőben Hannoviában), mellynek tudománya ellenkezik Helvetziai Confessionkkal és Heydelbergai Catechesisünkkel, tanítván socinianizmust, armenianizmust, pelagianizmust satöbbi, melly miatt máris nemcsak a deákok, hanem más emberek is sokan a Szent Íráson fundált szent vallásunk ellen megvesztegetődtenek.” Ld. *Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790–1800.* Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/3. Kolozsvár 2001, 39.

² Kolumbán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. In: *Református Szemle* 110 (2017/6), 632–648. Utóbbi tanulmányban a hivatkozások rosszul jelennek meg a „nyomda ördöge” folytán. Ennek kiigazítása érdekében a tanulmányt újraközöltük; ld. Kolumbán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. A forrásközlés bevezetőjének javított változata. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 56–61. Kolumbán Vilmos József: Bodola János védekezése. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 62–78.

mátus egyházon belül korábban „példásan megbüntetett” Nádudvari Sámuel, Makfalvi József és Huszti András sorsát vetítette a perbefogottakra. Endemann teológiája azonban messze állt a remonstráns megigazulástantól, teológiai gondolkodásában több szerepet szánt az embernek, mint ahogyan azt a református hitvallások „megengedték” volna.

Az eddig feltárt iratokból viszont úgy tűnik, hogy a zsinaton megfogalmazott vádpontok mögött valójában az erdélyi református teológiai gondolkodás tradicionális jellege sejlik fel, amely nem tartott lépést sem a német, sem a svájci felvilágosult, racionalista ortodoxiával, és nem vette figyelembe azt sem, hogy a német és svájci református rendszeres teológusok a korai felvilágosodás „eredményeit” is beépítették munkáikba.

Zilahi Sebes János és Bodola János külföldi tanulmányútjuk során ismerték meg a református teológia új irányzatait. Hazatérésük után a külföldön igazhitűnek tartott, itthon azonban újításai miatt fenntartással kezelt, sőt mi több, elutasított Endemann könyve alapján tanították a teológiát.

Jelen forrásközlésben Eperjesi Zsigmond püspök és Keresztes Máté főjegyző leveleit adjuk közre, amelyek kitűnően tükrözik az erdélyi református egyház vezetőségének az Endemann-ügyben tanúsított álláspontját. A Főkonzisztórium 1792 nyarán kérte fel Eperjesi Zsigmond püspököt, hogy véleményezze Endemann Sámuel etika tankönyvét, miután Bodola Jánosnak az volt a kérése, hogy ha a dogmatikát nem taníthatja Endemann alapján, akkor legalább az etikát taníthassa a német tanár nyomán. A püspök válasza 1792 őszén született meg.³ Eperjesi nem hagyott kétséget afelől, hogy miután alaposan végigolvasta Endemann könyvét⁴, abban Husztinak az univerzális kegyelem kapcsán kifejtett eretnokségével rokonítható gondolatokat fedezett fel.⁵

Eperjesi a vitatott teológiai megállapítások közül csupán néhányat sorolt fel a teljesség igénye nélkül. Ezek a következők voltak: Isten elválasztotta az embert *ex ratione obiectiva*; az embernek kegyelmet ad *ad propter bonum virium naturalium*; a kegyelmét az embertől megvonja *propter malum usum*; a pogányok hit nélkül is üdvözülhetnek az általános kegyelem révén; a bűneset következtében az ember nem veszítette el istenképűségét; a bűneset után Isten csupán testi halállal büntette meg az embert; Ádám vétke a *maradékának nem imputáltatik*. Ezek

³ Eperjesi Zsigmond levelét ld. *Melléletek* rész 1. pontja alatt.

⁴ Azt a megállapítást, hogy Eperjesi alaposan végigolvasta Endemann etika tankönyvét, csak fenntartásokkal fogadhatjuk el. A püspök ugyanis nem rejtette véka alá azt, hogy egy „ideje igen elbetegesedett” ember lett, emiatt nyilván nem követhette teljes figyelemmel az ügy alakulását, valamint a könyv kapcsán kifejtett fenntartásainak rövidege, az ilyenkor megszokott idézetek és azok cáfolatainak teljes hiánya arra utal, hogy Eperjesi csak felületesen olvasta végig a könyvet.

⁵ Huszti András Oderafrankfurtban fejezte be Nagyenyeden és Kolozsváron elkezdett tanulmányait. Hazatérése után a kolozsvári kollégiumba nevezték ki jogászprofesszornak. 1742-ben a *Jurisprudentia* című munkájához írt előszóban (*Oratio*) remonstráns teológiai nézeteket vallott, többek közt tagadta a predestinációt. Emiatt a zsinat eljárást indított ellene. 1749 után katolizált, és főúri levéltárak rendezéséből élt. Élete végén elzüllött, 1755 körül halt meg.

a teológiai állítások valóban ellenkeztek a reformátori teológiával és a hitvallásokkal. Azokkal ellentétben az embernek tevőleges, aktív szerepet tulajdonít az üdvösség megszerzésében, és ezzel háttérbe szorította Isten megkérdőjelezhetetlen hatalmát. Ebből a szempontból a zsinat megállapítása, miszerint Endemann tankönyve pelagianizmust, arminianizmust és szocinianizmust tartalmaz, helytálló volt, de hozzá kell tenni azt is, hogy a nemzetközi teológiai légkörben Endemann művének ilyen jellegű megbélyegzése egyértelműen túlzásnak minősült.⁶

Az üggyel kapcsolatos iratokból nem derül ki pontosan, hogy 1791-ben ki kezdeményezte Endemann művének tiltottá nyilvánítását. Eperjesi és Keresztes levele alapján viszont joggal gondolhatjuk, hogy talán az egyház vezetősége indítványozta a tanfegyelmi jellegű döntést, ugyanis Eperjesi és Keresztes is elítélően írtak leveleikben Endemann művéről. Az ügy háttérének megértésében nem hanyagolható el az a tény, hogy Eperjesi Zsigmond azon utolsó püspökök egyike volt, aki kísérletet tett a hagyományos hitvallásos gondolkodás fenntartására.⁷ Püspöki tisztségének (1781–1793) első rendelkezései közé tartozott az igehirdetés és a gyakorlati teológiai oktatás színvonalának emelése, illetve a református hitvallások tisztaságának megőrzése.⁸ 1785-ben éppen a református hitvallások megóvása érdekében kezdeményezte a nagybaconi zsinaton, hogy ezután semmiféle vallásos könyvet ne lehessen kiadni a püspök jóváhagyása nélkül.⁹

Eperjesi Endemann-ellenessége nem volt kizárólag csak hitvallásos jellegű. A püspök reálpolitikusként attól tartott, hogy a hitvallások magyarázatában tapasztalható szabadosság miatt elmosódnak a korábban lefektetett felekezeti öntudat határai, és ez oda vezet, hogy az erdélyi református egyház a németországi lutheránusok sorsára juthat, tudniillik arra, hogy az uralkodó megvonta az elismerést azoktól, akik megtagadták az Ágostai Hitvallást:

[...] a németországi protestánsok, akik között némely apologisták, epitomisták, andreisták, concordisták és más újjítást szeretők az Augustana Confessiot addig modificálák, míg a múlt seculumnak az elein Ferdinandus 2dos Imperator egy

⁶ Terjedelmi okokból a forrásközlés, illetve a forrásközlés elé magyarázó jelleggel írt rövid bevezető nem teszi lehetővé a remonstráns jelző erdélyi és „nemzetközi” értelmezésének tisztázását és a jelentéstartalmak pontosítását. Hogy az olvasó mégis érzékelhesse a kettő közti különbséget Esze Tamást idézzük: „A hitvallásos orthodoxiával szembe forduló moralizáló liberális szellem jelentkezését az orthodoxia nálunk következetesen remonstrantizmusnak nevezi még abban az esetben is, ha csak áttételekben jelentkeznek remonstráns hatások. A folyamat átlépi az egyház határait: vele kezdődik a korai magyar felvilágosodás.” Esze Tamás: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században*. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Acta et Studia Ecclesiastica. I. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 178.*

⁷ Illyés Géza: Eperjesi Zsigmond, 1726–1793. In: *Református Szemle* 32 (1939), 303–307; 328–332; 369–373; 383–385; 434–437.

⁸ *Erdélyi református zsinatok iratai, III. 1771–1789, 172–173.*

⁹ Uo. 213.

átaljában meghatározta vala, hogy a lutheránusokat, kik az Augustana Confessio mellől elállottanak tollerálni nem tartozik és épen ebből következett a ma híres, de igen keserves Edictum Restitutionis [...] ¹⁰

Eperjesi idézett gondolata nem volt alaptalan. Attól való aggodalma, hogy az uralkodó megvonja a legitimitást a hitvallásokról belső hitvitába bonyolódó egyháztól, 1792-ben nem volt légből kapott gondolat. A II. József uralkodása után hatalomra lépő, mindössze két évet uralkodó II. Lipót, majd I. Ferenc éppen kezdődő regnálása kiszámíthatatlanná tette Bécs protestánsokkal kapcsolatos terveit. Valószínűsíthető az is, hogy amikor a püspök papírra vetette a fenti gondolatot, szem előtt tartotta azon korábbi császárok vallásügyi rendelkezéseit is, akik ellenséges magatartást tanúsítottak a protestánsokkal szemben, sőt mi több, éppen Eperjesi püspökségének kezdetén szembesült a protestánsok irányában határozottan jóindulatú II. József 1782. évi rendeletével, amellyel megakadályozta a zsinattartást.

Keresztes Máté főjegyző levele korábbi keltezésű, mint a püspöké. A főjegyző megszólalása az ügy azonnali lezárását elrendelő főkonzisztórium-i parancssal áll összefüggésben. Az egyházi főtanács 1792. május 28-án levélben szólította fel az egyház vezetőségét, hogy azonnali hatállyal zárja le az Endemann-ügyben folytatott kivizsgálását. Keresztes sértve érezhette magát, és valószínűleg úgy érezte, hogy a Főkonzisztórium nem ismeri a kivizsgálás teljes hátterét, s ezért levelében röviden igyekezett tisztázni az egyház vezetőségének álláspontját.

Zilahi és Bodola azzal vádolták a zsinatot, hogy az beidézésük és meghallgatásuk nélkül marasztalta el őket. Keresztes Máté ezzel szemben rávilágított arra, hogy a zsinat Endemann művének tankönyvként való használatát tiltotta meg, és nem a két tanárt ítélte el. Visszautasította Bodola Jánosnak azt a cinikus megállapítását is, hogy a kivizsgálás során a zsinat eltévesztette Endemann művének kiadási esztendejét. Keresztes hasonló módon válaszolt Zilahi és Bodola cinikusságára és a zsinati döntéssel szembeni lekicsinylő és elutasító hangnemére:

[...] nevezett két professorok a hazában a theológiát meg nem tanulták volt, mellyből következett, hogy NémetOrszágból fület csiklandoztató métellyes újságokat hozzanak hazánkba [...].

¹⁰ Főkonz. Lvt. 1792/189.

Mellékletek

1. Eperjesi Zsigmond levele¹¹

Méltóság Fő Reformatum Consistorium
Méltóságos és Gratosus Patronus Uraim!

Hozzám bocsátott leveleit a méltóságos Fő Consistoriumnak jóllehet igen későre, mindazonáltal méltó tisztelettel vettem, melly által jelenteni méltóztatik, hogy az enyedi theologiae professor tiszteletes Bodola János uram azt kéri a méltóságos Fő Consistoriumtól, hogy eőkegyelmének az Endemann Moralis Theologiaját tanítani engedjék meg, nem lévén már abban, mint moralban semmi is olyan, melly a mi symbolicus könyveinkkel ellenkeznek és amellyben valaki megbotránkozhatnék. Amellyre minekelőtte felelt volna a méltóságos Fő Consistorium méltóztatik nékem parancsolni, hogy az említett könyvet megvizsgálván, adnám ítéletemet, ha vallyon lehet-e azt az említett tiszteletes professornak vagy másnak akárkinek is közönségesen tanítás végett kezébe engedni azt vagy nem? Én jóllehet már egy darab időtől fogva igen elbetegesedett ember vagyok, mindazonáltal a könyvet szemes ügyelettel megolvastam és úgy találtam, hogy valamiképpen a néhai Huszti András az universalis gratiat hazánk törvényéről írt könyvében rendeletlenül bécsúsztatta, így Endemann is mindazokat a különös állatásait, mellyet régi igaz orthodoxiank és symbolicus könyveink ellen írt és tanított morális theologiajában is szerte széllyel úgy béfészkelte, hogy ha ennek tanítása Bodola uramnak megengedtetnék, azzal út nyíttatnék eőkegyelmének, hogy a dogmaticáját is, mellytől eltiltatott egyszerűsmind taníthassa, amint ezt könnyen kihozhatni csak abból is, hogy valahol moraljában maga hyppothesisseit béhozza, mindenütt a dogmaticáját citálja, és arra provocál amint ezt akárki, csak egy tekintettel is belőlle könnyen kinézheti.

Erre nézve, hogy az Endemann morális theologiaja tiszteletes Bodola János uramnak vagy másnak, akárkinek is tanítás végett által engedjék, tellyességgel nem jóvallom, sőt inkább a méltóságos Fő Consistoriumot aláztatson instálom, hogy a Bodola és Zilahi János uramék fenhéjadzó és magok kényyeken járó indulattyokat megzabolázni méltóztassék, mert eőkegyelek mi tőllünk hallgatni nem akarnak, amint tiszteletes Bodola János uram nékem szemtől-szembe megmondotta ezekben: „Én tiszteletes uramat, mint püspököt megbecsülöm, de amellet jelenthetem, hogy én sem tiszteletes püspök uramtól, sem a Generalis Synodustól (a holott nota bene, a méltóságos Fő Consistorium is érdemes követei által mindenkor jelen vagyon) nem függök és egyiknek is jurisdictionját meg nem ismérem, e szerént mit tanítsak és micsoda manualist vegyek fel, egyiktől sem kérdem, hanem azt választom, amellyik nekem tetszik.”

¹¹ Eperjesi Zsigmond püspök levele a Főkonzisztóriumhoz, 1792. november 8. Főkonz. Lvt. 189/1792.

Mellyet voltaképpen bé is tellyesített, mert midőn a synodusban való indulásom előtt admoniáltottam volna, hogy az Endemannból, melly már az eőkegyelme kezéből kivétetett exament ne producállyon, nemhogy annak engedett volna, sőt inkább azon hyppothesseseit Endemannak, mellyek a mi symbolicis könyveinkkel ellenkeznek, tudni illik: Hogy az Isten elválasztotta az embert ex ratione objectiva. Hogy annak kegyelmet ad propter bonum usum virium naturalium megvonnya pedig propter malum usum. Hogy a hit nélkül való pogányok per communem gratiam ad summum perfectionis gradum eljuthatnak következőképpen idvességet is nyerhetnek. Hogy az ember az eset által az Istennek képét el nem vesztette. Hogy az első embert ha vétkezendik nem egyébben fenyegette meg Isten, hanem csupa testi halállal. Hogy az Ádámnak vétke a maradékának nem imputáltatik sat. Ezeket és több efféle újjításait Endemannak sokaknak botránkozásokra az unalomig vitatta, nem gondolván meg a ma közönséges axiomát: Innovationes in religione rebus publicis semper fuerunt periculosae, amint ezt szinte magokon tapasztalák a németországi protestánsok, akik között némelly apologisták, epitomisták, andreisták, concordisták és más újjítást szeretők az Augustana Confessiot addig modificálák, míg a múlt századnak az elein Ferdinandus 2dos Imperator egy átaljában meghatározta vala, hogy a lutheránusokat, kik az Augustana Confessio mellől elállottanak tollerálni nem tartozik és épen ebből következett a ma híres, de igen keserves Edictum Restitutionis, mellyet a méltóságos Fő Consistorium bölcsebben tudni méltóztatik és minden kétség nélkül ebből a tekintetből mondotta egy valaki a minapában Pesten tartatott Synodusban: Si religionem sequiorum theologorum placitis oneraverimus videndum ne receptionis beneficio exuamur, amelytől ha az újjításokat bécsúszeni megengedjük mi is ide hátrább méltán tarthatunk future enim incerta.

Mindezekre nézve újjabban is alázatosan instálom a méltóságos Fő Consistoriumot, hogy tiszteletes Bodola és Zilahi János uraiméknak megparancsolni méltóztassék, hogy az afféle botránkoztató újjításoktól megszűnyenek, az Endemann különös sententiajait ne tanítsák, a subordinatit megemesmerjék, közönséges zsinatunkat és annak érdemes tagjait több méltatlanságokkal ne illessék, nehogy az effélékből még több lármás következesek is származzanak. Mellyeknek jelentések mellett tökéletes tisztelettel továbbra is maradtam

A méltóságos Fő Consistoriumnak alázatos szolgája

Eperjesi Zsigmond
Superintendens

M[agyar]BorosBotsárd
8va Novembris 1792

Keresztes Máté levele a Főkonzisztóriumhoz,
1792. június 20.¹²

Nagy Erdélyi Reformata Méltóságos FőConsistorium,
Jó kegyelmes és méltóságos patrónus urak!

Az Endemann theológiájának további vizsgálatától való megszűnés iránt májusnak 28-án költ méltóságos levelét excellentiátoknak, nagyságtoknak tiszteltük. Nem lehet magunkban megfojtanunk és excellentiátoknak s nagyságtoknak meg nem jelentenünk, hogy mi valóban megszegyenlettük magunkat és szívünkben megkeseredtünk, mind méltatlan vádoltatásunkért, mind kiváltképpen ártatlan, tiszta és apostoli, szent vallásunknak ügyéért.

Vádoltatik tavalyi közönséges szent zsinatunk, hogy minekelőtte a két tiszteletes professorok Bodola János és Zilahi János őkegyelmek meghallgattatának és győztettenek volna, annakelőtte őkegyelmekre kemény ítéletet tett. De semmi ítéletet őkegyelmekre nem tett. Hanem a könyvnek tanítását megtiltotta és őkegyelmeket a meghallgatás és ítélet tétel végett ezen mostani szent zsinatunkra, mint tulajdon fórumokra idéztette. Melly világos dolog azon szent zsinat munkájából a 42dik szám alatt, mellynek tartoztak volna őkegyelmek engedelmeskedni és a méltóságos FőConsistoriumot is segítségül hívtuk vala e dologban, azon 42dik szám alatt.

Vádoltatik azzal is, hogy praejudiciumból vagy előre ítéletekből tett volna végezést és okozott volna botránkozást az Endemann theologiaja iránt azon tavalyi szent zsinatunk. Kegyelmes és Méltóságos Urak! Nemde nem erre a presbiteriumra s nem ennek lelkére bízta-é (melly az apostol szava szerint az Isten anyaszentegyházát bírja) az Isten, a haza törvénye és a Canon a vallási tudomány tisztaságának őrizetét? Valósággal és jó lelki esmérettel megvizsgáltuk volt mi az Endemann theologiaját és bizonytalán úgy vagyunk, hogy megzavarta az igaz hitnek és vallásnak tudományát pelagianismussal, arminianismussal, socinianismussal és egyébvel és a Szentírás tudományától, Helvetica Confessiotól s Hejdelbergai Cethechesistól (mellyek mellett áll és tartatik receptának a mi religionk a hazában) messze eltávozott. Valakik pedig ezt a métellyes theologiaat annyira beszínlették s fedelezték, hogy gyanú nélkül való orthodoxianak tartathassék, azok vagy hibás tudománynak, vagy hitet s vallást hitetlenül tettetők, vagy magokat tudósoknak tartatni akarván tudatlan és kenyeret szentségtöréssel őrző emberek, vagy mindenik szeplővel teljesek és nem alkalmasok arra, hogy egy egész szent zsinatot (mellyben hisszük, hogy a Szentlélek mivelünk jelen vagyunk) így megítélhessenek. Ennek megbizonyítására idezártuk az Endemann theologiajának egynéhány heterodoxiaját és képtelenségeit állatásit vagy az apostol szava szerént bolond filozofiaját, mellyek iránt kérjük és

¹² Keresztes Máté generális notárius levele a Főkonzisztóriumhoz, 1792. június 20. Főkonz. Lvt. 1792/207.

kénszeríttyük excellentiatokat, nagyságtokat, hogy ezeket úgy méltóztassanak megvizsgálni, mint mi megvizsgáltuk és a kijegyzések szerint az ő tudományát, a SzentÍrást, a Helvetica Confessiot, a Formula Consensust, a Hejdelbergai Cathechesist egybevetni és ha lehet, a kijegyzett auctorokat is megnézni, nem másokkal vizsgáltatni s nézetni, mert ez lélekben járó fő dolog.

Az a vád sem illik reánk, hogy az Endemann theologiaját nem az igaz editiojában tettük volna ki. Mi az 1777dik esztendőbeli editioját vizsgáltuk, s azt is tettük bé, mert az a plenior, a másik compendium. A compendiummal manualis gyanánt éltenek a nevezett két professorok, a pleniort pedig betűről-betűre profitiálták az auditoriumokban, úgy, hogy amelly deákoknak a plenior megvolt, nem is mentek a professiora Enyeden, mert megkapták a professiot egészen magoknál. És ugyan ez a plenior is bővebb a hazában, mellyből bizonyosok vagyunk, hogy a nevezett két professorok a hazában a theologiát meg nem tanulták volt, mellyből következett, hogy NémetOrszágból fület csiklandoztató métellyes újságokat hozzanak hazánkba, a szathmári 19dik Consitutio ellen.

Úgy halljuk pediglen, hogy ezen két professorok, mind fő, mind közönséges emberek előtt merészelnek azzal dicsekedni, hogy jóllehet Endemann helyett más auctort fognak felvenni, de azt ugyancsak Endemannból fogják magyarázni, mellyet ha őkegyelmek fognak cselekedni és az ecclesianak, melly válogatva a Generalis Synodus magokat mégis ellenébe tenni, mi is a haza törvénye, Approbata Constitutio P. 1. T. 1. A. 3. a Canonok 11. 12. 94. par. 3, Szathmári 21dik Constitutio és a papi esküvésben nekünk fogadott hiteknek megszegése szerént fogunk őkegyelmekkel bánni, mellyekre nézve:

Kérjük és kénszeríttyük a méltóságos FőConsistoriumot az Úr Jesus Krisztusra, méltóztassék excellentiatok, nagyságtok a Generalis Szent Synodusnak őrállását és vigyázását segíteni, az evangéliomi tudománynak megvesztegetőit megvetni és az ilyen engedetlen fiakat magok kötelességekre szorítottani, nehogy kemény vesszőkhöz kellessék őkegyelmek ellen nyúlni az atyai kéznek.

Mellyek után imádjuk az Úr Istent az excellentiatok, nagyságtok megáldatásáért és magunkot ajánljuk az excellentiatok, nagyságtok kegyességébe, lévén

Nagy Erdélyi Reformata FőConsistorium
Excellentiatoknak, nagyságtoknak
alázatos szolgái
a Reformata Generalis Szent Sinat

Keresztes Máté
Ref. generalis notarius által

K[ézdí]Vásárhelyt 20dik Junii 1792.

Felhasznált irodalom

- Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790–1800.* Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolombán Vilmos József, Sipos Gábor. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/3. Kolozsvár 2001, 39.
- Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Acta et Studia Ecclesiastica. I.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965.
- Illyés Géza: Eperjesi Zsigmond, 1726–1793. In: *Református Szemle* 32 (1939), 303–307; 328–332; 369–373; 383–385; 434–437.
- Kolombán Vilmos József: Bodola János védekezése. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 62–78.
- Kolombán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. In: *Református Szemle* 110 (2017/6), 632–648.
- Kolombán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. A forrásközlés bevezetőjének javított változata. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 56–61.

Levéltári források

- Eperjesi Zsigmond püspök levele a Főknzisztóriumhoz, 1792. november 8. Főknz. Lvt. 189/1792.
- Keresztes Máté generális notárius levele a Főknzisztóriumhoz, 1792. június 20. Főknz. Lvt. 1792/207.

* * *

This text edition presents the opinion of the Reformed bishop, Zsigmond Eperjesi, and the eparchial notary, Máté Keresztes, in the case of Samuel Endemann. As their documents make clear, the bishop and the eparchial notary were representatives of the orthodox Reformed church, and determined supporters of the creeds of the traditional Reformed church. The letter reveals that the investigation of Endemann was initiated by the leaders of the Reformed church. In his letter, the bishop briefly stated his view that Endemann's manual contradicted the creeds of the Reformed Church in Transylvania, even if in these ideas had long been canonized in Western theological thought. Following the Endemann investigations, János Bodola and János Zilahi Sebes received instructions from the Consistory and the Reformed Church leadership that Endemann's manuals should not be used in educating systematic theology.

Keywords: orthodox Reformed church, enlightened orthodox Reformed Church, Samuel Endemann, Reformed creed, Consensus Formula, heterodoxy.